

УДК 2(091)

В. Д. Бондар,

кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри документознавства і інформаційної діяльності
Національний університет «Острозька академія»

К. І. Якуніна,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»

ДОКУМЕНТИ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД ЯК МАСОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕГІОНУ

У статті розкривається проблема цінності документів релігійних громад, стан їх збереження та їх актуальність у вивченні історії окремого регіону. З розвитком регіоналістичних досліджень детальний аналіз історичних джерел та їх класифікація стають важливою теоретико-методологічною складовою наукових студій. Саме, тому у роботі здійснюється аналіз значення документів релігійних громад для історичної науки.

Ключові слова: релігійна громада, регіон, документи релігійних громад, історичне джерело.

DOCUMENTS OF RELIGIOUS SOCIETIES AS MASS SOURCE IN THE STUDY OF HISTORY OF REGION

In the article the problem of value of documents of religious societies, state of their maintenance and their actuality, opens up in the study of history of separate region. With development of region researches the detailed analysis of historical sources and their classification become important methodological constituent of scientific studios. Preeminently, that is why the analysis of value of documents of religious societies is in-process carried out for historical science.

Keywords: religious society, region, documents of religious societies, historical source.

У вітчизняній історичній науці спостерігається значне зацікавлення релігійними аспектами функціонування місцевих громад. Необхідність дослідження цього питання посилюється з врахуванням доступності не опублікованих та розсекречених архівних джерел. Документи релігійних громад представляють важливий ретроспективний комплекс Національного архівного фонду України та водночас

являються масовим джерелом до вивчення історії будь-якого регіону. Однак, недостатньо вивченими залишаються роль такого типу документів в якості джерельної бази дослідження, особливо на території окремого регіону, що репрезентує свою конфесійну розрізненість.

Дослідженням архівних документів релігійних громад як масового історичного джерела займалися такі дослідники, як І. Дерман, О.М. Ігнатуша, А.М. Киридон, Т. Клименко, Г.В. Папакін, Р.Ю. Подкура, О.П. Тригуб та ін. Проте аналіз документів релігійних громад окремого регіону актуалізує це дослідження.

Метою статті є окреслити репрезентативні можливості документів релігійних громад Рівненщини 1944–1953 рр. в контексті вивчення історії регіону.

Джерела з історії України ХХ ст. дозволяють в певній мірі відтворити всі аспекти життєдіяльності суспільства будь-якого регіону. Особливу роль тут відіграють масові історичні джерела, тобто, ті джерела, які збереглися у численних, часто аналогічних формах і несуть інформацію про однотипні об'єкти, процеси та явища [14, с. 12-13]. Для сучасного українського джерелознавства та архівної евристики актуальними стають неопубліковані архівні документи релігійних громад, що дозволяють по-іншому розуміти суспільний розвиток того чи іншого регіону.

В сучасній науці важливим є спроба класифікувати архівні документи релігійного характеру. В історичному джерелознавстві часто прийнятою є схема класифікації Г. В. Папаніна, який поділяв фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України на чотири категорії, відповідно до церковно-ієрархічної структури. До першої категорії він відносить фонди всіх церковних установ, до другої – церковно-громадські і добродійні організації (ради, товариства), до третьої – їх конфесійну приналежність (православна, греко-католицька, римо-католицька, старообрядницька та ін.), до четвертої – фонди церковно-навчальних установ, які займалися підготовкою кадрів для релігійних установ [17; 11, с. 183].

Науковець О.М. Ігнатуша у своєму дослідженні «Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)» класифікував реєстраційні документи релігійних громад. На його думку, основою масою такого роду документів можна вважати протоколи загальних зборів, громад або зборів фундаторів (сюди належать рішення про заснування релігійної громади, статuti релігійних громад, списки їх членів, списки членів виконавчих органів громад, списки «службовців культу» та ін.) [10, с. 51].

Радянська влада дуже серйозно ставилась до розвитку архівної справи. Вже в січні 1940 р., невдовзі після приєднання Західної України до УРСР, був створений в Рівненській області архівний відділ НКВС, завданням якого було створення обласного історичного, 30 районних і одного міського архівів. Архівний відділ НКВС та Рівненський обласний державний архів відновили свою діяльність у лютому 1944 р., після вступу в обласний центр Червоної армії та швидко налагодити роботу із збирання документальних матеріалів колишніх установ буржуазної Польщі та німецького окупаційного режиму [12]. Сьогодні у Державному архіві Рівненської області зберігається достатньо багато архівних документів релігійного характеру, які дають можливість в повній мірі простежити історію та специфіку існування релігійних громад в регіоні.

Простежуючи опубліковані документи релігійних громад та сформовані фонди релігійних громад в регіональних та центральних архівних установах, можна виділити наступні групи джерел: нормативно-правові акти; документальні (протоколи, звіти, заяви, скарги, доповідні записки, характеристики тощо); статистичні дані; періодичні видання; наративні джерела (спогади, щоденники безпосередніх учасників подій, приватне листування).

Особливо цінними для дослідження післявоєнної історії регіону є реєстраційні документи релігійних громад, що були введені в дію постановами ЦК КПРС 1944, 1945 рр. Завдяки збереженню цих документів можна простежити не лише конфесійну складову окремого регіону, а й його національний склад, соціально-економічне становище населення, відображають різноманітні аспекти життєдіяльності релігійних організацій (облік служителів культу, підготовка кадрів духовенства, становище монастирів і духовних навчальних закладів, рівень релігійності населення тощо). Їх порівняльна характеристика дозволяє проаналізувати зміни в структурі етнічного населення Рівненської області та простежити тенденції у становищі етноконфесійних спільнот.

Серед документальних джерел цього періоду вартим уваги є «Положення про управління РПЦ», що закріплював домінуючу роль кліриків у церковному житті. Документ обумовлював право на призначення архієреїв лише за патріархом Московським, оминаючи таким чином можливість впливу на ситуацію в регіоні екзарха України Іоана. Відповідно до нього на чолі парафіяльної громади стояли настоятелі храму, яких призначали архієреї, роль церковного активу у житті релігійної громади відсувалася на другий план. Нагляд і збереження

церковного майна парафіяльна громада доручала обраному виконавчому органу з трьох осіб. Виконавчий орган парафіяльної громади під безпосереднім наглядом і керівництвом настоятеля вів церковне господарство, піклувався про утримання, опалення, освітлення та ремонт храму, постачання храму всім необхідним для здійснення богослужіння. Церковна рада відповідала за кошти парафії, наглядала за їх правильним обліком і витратами, робила внески та відрахування з церковних коштів на церковні й патріотичні потреби, утримання причту, вносила необхідні суми на утримання єпархіального архієрея та його управління, єпархіальні богословсько-пастирські курси, а також на загально-церковні потреби: патріарше управління, утримання духовних навчальних закладів тощо [16, с. 99–100]. Таким чином, «Положення» закріпило основи внутрішньоцерковної політики РПЦ в регіоні, жорстку централізацію та ієрархізацію влади, особисту відповідальність за виконання доручень чи розпоряджень, чіткий контроль за ситуацією на місцях.

Серед важливих джерел інформації є конфесійні періодичні видання. Офіційні конфесійні видання того часу «Братський вісник» та «Журнал Московської Патріархії» були засобом донесення до віруючих РПЦ та ВРЄХБ положень та нововведень, прийнятих керівництвом цих релігійних організацій. Особливої уваги заслуговують статті, опубліковані в православному періодичному виданні. Серед тем, зустрічаються питання внутрішньоконфесійного (мова богослужіння, правила поведінки священнослужителів), міжконфесійного (єкуменізм, відносини з РКЦ), політичного (вибори до Верховної Ради СРСР, святкування державних свят) і церковно-історичного (огляд церковного життя за рік, історія православ'я) характеру.

Публікації, що вміщені в релігійно-суспільному виданні «Волян з Волині», присвячені становищу духовенства РКЦ у Луцькій дієцезії. Основна маса статей описує культову діяльність луцького єпископа А. Шелєнжика та внутрішньоцерковне становище Луцької дієцезії. У працях священнослужителів В. Буковинського [23], І. Варахіма [3] та А. Янохи [22] описується життя та діяльність о. Серафима Кашуби. Дані розвідки дозволяють детальніше ознайомитись із умовами, в яких довелося служити ксьондзу м. Рівного у 1940 – 1950-х рр.

Дані і спогади вміщені в конфесійних періодичних видання дозволили простежити достовірну кількість переселеного населення в процесі реалізації планів уряду Польщі, Чехословаччини та СРСР у 1945–1947 рр. з евакуації місцевого населення. В результаті виконання умов угод, першочерговому виселенню підлягали поляки-католи-

ки, учасникам партизанських загонів (армія Крайова, андерсонці), юдеї та чехи. Реалізація запланованих заходів призвела до значного скорочення національної та релігійної мережі регіону. Так, у 1939 р. практично всі римо-католики Волині – 327, 9 тис. чол. – були поляками, що складало 15,7 % всього населення воєводства [2, с. 35]. У 1939 р. Луцька дієцезія складалася із 16 деканатів, 169 парафій, 240 священників, 9 чоловічих монастирів, 10 жіночих монастирів, 390 тис. віруючих РКЦ та 18 парафій, 22 священників УГКЦ. За часів війни було замордовано 100 тис. віруючих, кількість священників суттєво зменшилась [13, с. 32–33]. Управління у справах евакуації та розселення українського й польського населення при Раді Міністрів УРСР повідомляло, що станом на 26 червня 1946 р. «з території Рівненщини до Польщі були евакуйовані 9 костелів, 21 служитель культу, а також 9 осіб обслуговуючого персоналу, з території Волинської області – 4 костели, 66 служителів культу, 28 черниць, а також 17 осіб обслуговуючого персоналу» [4, с. 615]. За даними РКЦ, із Луцької дієцезії в 1944 р. були евакуйовані 22 священнослужителі, в 1945 р. – 36 священнослужителів [24, с. 144, 158].

Багатий фактичний матеріал з життя православних громад опублікований у збірниках «Мартирологія українських Церков» [15]. У цих збірниках вміщені документи, що висвітлюють чисельність репресованих і замучених у радянських концтаборах священників, особливості внутрішньоконфесійного становища громад в умовах реалізації релігійної політики радянської влади. Матеріали збірника є дуже цінними для різнобічного аналізу релігійного життя на Україні, проте вони носять конфесійний характер.

У виданні «Євангельський рух на Волині в документах і долях людей» (2009 р.) за редакцією Л. Гапонюка, М. Пирожко, В. Чайка [5] вміщені документи та спогади членів євангельських громад Волині, статистика кількості громад регіону. Цінними є відомості, що висвітлюють особливості міжконфесійного спілкування між віруючими ЄХБ та кліром РПЦ; листи, скарги, заяви віруючих та духовенства на адресу партійних і радянських органів з питань адміністрування з боку місцевих чиновників, задоволення віросповідних прав; спогади священнослужителів про умови існування в СРСР.

Вартими уваги є статистичні відомості із архівних документів, що відображають етнічний, віковий та соціальний склад населення у перші повоєнні роки. Офіційна статистика дозволяє також проаналізувати матеріальне становище духовенства регіону. Фактично на кінець 1953 р. служителі культу отримували такі суми пенсій: архиєреї

– 1000 крб., протоієреї, священники, ченці та черниці – 300 крб., протодиякони, диякони – 200 крб., штатні псаломники – 150 крб., вдови священників – 200 крб., вдови дияконів – 150 крб., вдови псаломників – 100 крб. (для прикладу – учасник II Світової війни отримував пенсію по інвалідності I групи у розмірі 300 крб.) [9, арк. 111].

Завдяки збереженій статистиці можна констатувати, що на початку 1950 р. більшість церков Волинсько-Рівненської єпархії розміщувались у сільській місцевості. У Волинській області 368 храмів із 397 знаходились в селах (92 %) [16, с. 114], у Рівненській області (за даними 1949 р.) – 336 із 430 (78 %) [18, с. 256]. Такий стан речей був звичним для Волині, з її низьким рівнем урбанізації. Проте ситуація, коли в середньому на 2–3 села діяла лише одна парафія, призвела до того, що станом на 1 січня 1953 р. співвідношення діючих громад до кількості сільрад становило 56 % [21, арк. 56]. Віруючим доводилось долати кілометри заради задоволення власних релігійних потреб.

Фонд уповноваженого РСРПЦ у Рівненській області містить значну кількість документів, що дозволяють проаналізувати внутрішнє становище у Волинсько-Рівненській єпархії, парафіяльну мережу єпархії, територіальне та соціальне походження духовенства. Серед матеріалів фонду віднайдено лист єпископа Волинсько-Рівненського Варлаама до патріарха Московського та всієї Русі Олексія, що висвітлює головні проблеми становища РПЦ у регіоні. У ньому новопризначений єпископ окреслив основні засади та пропозиції щодо діяльності єпархії. Вважаючи ситуацію в регіоні досить складною, Варлаам (Борисевич) пропонував підтримувати лише матеріально забезпечені парафії в умовах нової соціально-економічної дійсності; покращити релігійно-моральні засади духовенства, церковну дисципліну, адже «за часів польської окупації, як польська адміністрація, так і особливо католицький клір, були зацікавленні в послабленні православ'я»; уніфікувати мову богослужіння; відновити авторитет архієрея, «що постраждав за часів правління Полікарпа, коли в особі єпископа вбачали людину далеку за своїм духом від церкви та її ідеалів, а, скоріше, політичного діяча»; просувати на місця благочинних лише авторитетних церковних священнослужителів, «так як дуже часто їх очолюють особи, що не відповідають своєму призначенню, які зайняли ці посади за часів церковного лихоліття». На завершення, єпископ пообіцяв патріарху, що «життя єпархії покращиться та нормалізується, національний антагонізм зникне, приходи відбудуються матеріально та морально» [7, арк. 47].

Статистичні та наративні джерела дозволяють також простежити рівень релігійності серед населення. У документах релігійних громад збережені описи методів залучення молоді до конфесій. Так РПЦ використовувала наступні методи: вплив батьків та традиції, багате церковне убранство та обрядовість українських храмів, богословські курси, розповсюдження літератури, організація хорів та паломницьких турів, манера проповіді та голос священика, спів монахів та чудеса [19, арк. 26; 20, арк. 111; 6, арк. 40]. АСД використовували методику «навернення» Є. Уайт. Її суть зводиться до трьох правил – похвала співрозмовника, його зацікавлення і на завершення вирішення актуального питання віри. Ще одним із методів місіонерської діяльності АСД була «робота в білих халатах». Адвентисти використовували білий халат як надійний і випробуваний засіб для духовного зближення і впливу на людей [1, с. 56–57].

Для аналізу рівня релігійності населення важливим джерелом є метричні та церковні книги. Особливо цікавим в цьому аспекті є заборона реєстрації актів громадського стану (народження, смерть, одруження) у храмах, що вийшла 5 травня 1940 р. та вимога влади віддати звітні документи з проведення таїнств та обрядів місцевій владі. Так, У 1950 р. старший лейтенант Г. Вашурін звернувся до уповноваженого П. Дубовика із проханням посприяти переданню метричних книг церков містечка Дубровиця, сіл Кураж, Бортниця, Залишани Рівненської області до ЗАГСу. Священики вказаних громад не бажають передавати матеріали без особливого розпорядження Волинсько-Рівненського єпископа [8, арк. 11]. Причинами такої ситуації було не лише прагнення до повного відділення справ держави від справ церкви (що регламентувалося Конституцією СРСР), а й небажання інформувати органи влади про справжній стан речей у парафіях, особливо фіноргани, що за даними метричних книг нараховували податки на надприбутки.

Таким чином, нормативно-правові акти висвітлюють особливості формування внутрішньої політики релігійних організацій в умовах становлення нової моделі державно-церковних відносин. Документальні джерела дозволяють відстежити механізм реалізації заходів релігійної політики влади щодо релігійних організацій в загально-союзному, регіональному та локальному аспектах; статистичні дані – порівняти характеристики різних релігійних громад, їх віруючих. Періодичні видання та наративні джерела дозволяють розкрити характер і мотиви діяльності духовенства та віруючих релігійних громад в окремому регіоні. Виявлення та опрацювання документів за-

значеного корпусу джерел дає можливість заповнити історіографічні прогалини, а в окремих випадках – з'ясувати концептуальні відмінності у результатах наукових досліджень окремих регіонів та держави в цілому.

Список використаних джерел:

1. Бондарчук П. Понахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років) [Текст] / П. Бондарчук // Український історичний збірник. – Випуск 13. – 2010. – С. 39–63.
2. Булига І. Репресії тоталітарного режиму проти Римо-католицької церкви на Волині у 1939–1941 рр. [Текст] / І. Булига // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Випуск 1. – Острогоз : В-во НаУОА, 2009. – С. 32–39.
3. Варахін І. Духовний силует Слуги Божого о. Серафима Кашуби OFM Сар. [Текст] / Ієронім Варахін ; Пер. з пол. В. Криницька. – Білий-Дунаєць ; Острогоз : Волання з Волині, 2000. – 32 с.
4. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс [Текст] / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Гапонюк Л. А. Євангельський рух на Волині в документах і долях людей [Текст] / Л. А. Гапонюк, М. О. Пирожко, В. Г. Чайка. – Луцьк : ХМ «Українська місія благовістя», 2009. – 448 с.
6. Держархів Волинської обл., ф. Р-393, оп. 1, спр. 5, 257 арк.
7. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 11, спр. 16, 47 арк.
8. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 11, спр. 55, 85 арк.
9. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 11, спр. 78, 159 арк.
10. Ігнатуша, О. М. Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Вип. ХVІІ. – С. 265–280.
11. Клименко, Т. Джерела Державного архіву Черкаської області про діяльність релігійних громад та організацій Черкащини [Текст] / Т. Клименко // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 183–190.
12. Леонова Л. Історія архівної справи в Рівненській області / Л. Леонова. – Режим доступу: <http://archiv.rv.ua/index.php/arkhivny-u-zmi/publikatsii-v-presi>.
13. Лещинський М. Луцький єпископ Адольф-Петро Шельонжек (1865–1950). У 50-ту річницю від дня смерті [Текст] / М. Лещинський // Волання з Волині: релігійно-суспільне видання Римо-Католицької Луцької Дієцезії. – Острогоз : Римо-Католицька парафія Успіння Пресвятої Діви Марії, 2000. – Ч. 3 (34). – С. 31–34.
14. Макаручук, С. А. Джерелознавство з історії України [Текст] : навч. посіб. / С. А. Макаручук. – Л. : Світ, 2008. – 512 с.

15. Мартирологія українських Церков [Текст]: у 4-х т. – Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто ; Балтимор : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.; Мартирологія українських Церков [Текст]: у 4-х т. – Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. – Торонто ; Балтимор : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. – 839 с.

16. Милусь В. І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ століття [Текст]: монографія / В. І. Милусь ; Інститут історії України НАН України ; Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Волинянин, 2008. – 228 с.

17. Папакін, Г. В. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія [Текст] / Г. В. Папакін // Студії архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – С. 5-13.

18. Третяк Л. М. Парафіяльна мережа Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ в 1945–1964 рр. [Текст] / Л. М. Третяк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. – Острогор : В-во НаУОА, 2010. – Випуск 3. – С. 254 – 261.

19. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 3, спр. 22, 123 арк.

20. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 3, спр. 50, 120 арк.

21. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 3, спр. 111, 84 арк.

22. Яноха А. Отець Серафим-Алоїз Кашуба (1910–1977) із чину оо. капучинів. Місіонер Волині, Сибіру і Казахсану [Текст] / Альбін Яноха ; Пер. з пол. В. Криницька. – Білий-Дунаєць : Волання з Волині, 1999. – 63 с.

23. Bukowski W. Wspomnienia z Kazachstanu. O. Serafin Alojzy Kaszuba OFMCap. Zapiski z Kazachstanu [Text] / Ks. Wladyslaw Bukowski. – Bialy Dunajec ; Ostrog : Wolanie z Wolynia, 2006. – 122 s.

24. Debowska M. Kosciol katolicki na Wolyniu w warunkach okupacji 1939–1945 [Text] / M. Debowska. – Rzeszow : Instytut Panieci Narodowej, 2008. – 479 s.